

Piotr Żurek

Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej
pzurek@ath.bielsko.pl
ORCID: 0000-0001-6957-1862

Fenomen różnorodności języków żydowskich w ujęciu historycznym

Naród żydowski jest jedną z najstarszych historycznych społeczności świata. Jego długą i ciekawą historię najlepiej odzwierciedla język, a właściwie języki. Każdy inny znany nam naród posługuje się i posługiwał tylko jednym językiem narodowym. Dlaczego więc w przypadku narodu żydowskiego jest mowa o językach?

Naród żydowski istnieje już kilka tysięcy lat, inne narody pojawiały się i ginęły, a oni zawsze trwali. Przetrwanie w okresie licznych wojen, deportacji, tułaczek i pogromów ich społeczność przede wszystkim zawdzięczała swoim wrodzonym zdolnościom adaptacyjno-językowym.

Niepowtarzalny charakter języków żydowskich określany jest dzisiaj mianem fenomenu. Społeczność żydowska przez kilka tysięcy lat zamieszkiwała obszary obcojęzyczne. Dla Żydów „przejmowanie języka kraju zamieszkania było zasadą”, dzięki której udało im się zachować swoją narodowość¹. Na bazie języków tubylczych tworzyli oni własne socjolekty², które później przeradzały się w pełnoprawne języki żydowskie. Wszędzie tam, gdzie się pojawiły duże rzesze Żydów, powstały ich nowe języki i lokalne socjolekty.

Analizując specyfikę języków żydowskich, możemy zauważyć, że towarzyszy im kilka ciekawych procesów lingwistycznych. Do najbardziej

¹ Zob. E. Geller, *Jidysz, język Żydów polskich*, Warszawa 1994, s. 14.

² Przez termin „socjolekt” będziemy rozumieli, zderzywaną od tubylczego języka otoczenia środowiskową odmianę potocznego języka mówionego, różniącą się od niego wyłącznie pod względem leksykalnym.

charakterystycznych cech należą dwujęzyczność (lub wielojęzyczność) oraz zmiana języka.

Każdy, kto zapoznał się z książką Uriela Weinreicha, *Language in Contact. Findings and Problems* (Hague 1963), z pewnością zauważył, że inspiracją dla autora tej pracy były procesy związane z językami żydowskimi. Zagadnienie to było szczególnie dobrze znane przez Weinreicha, ponieważ jego rodzimym językiem był jidysz.

Żydzi w ciągu swojej historii wielokrotnie zamieszkivali środowiska o obcej im kulturze i języku. Na obcym terenie stanowili oni niewielki odsetek, dlatego też szybko ulegali językowej presji otoczenia. Obok rodzimego języka zaczęli używać także tego, w którym mówili tubylcy. Stawali się dwujęzyczni (lub wielojęzyczni). Kontakt tych dwóch języków powodował, że w mowie osoby dwujęzycznej zachodził proces interferencji (nakładania się języków) polegający na odchodzeniu od normy jednego z języków³. W wyniku interferencji zachodzi również szereg zmian fonetycznych, morfologicznych i leksykalnych w potocznym użyciu tych języków. Następną fazą kontaktu językowego jest zmiana języka: „Zmianę języka można zdefiniować jako zamianę zwyczajowo używanego jednego języka na inny”⁴. Na skutek zmiany języka cechy jednego z języków zostają wyparte przez cechy drugiego, najczęściej języka otoczenia. Jednak interferencja, jak i następująca w jej wyniku zmiana, nie są w stanie do końca „wykorzenić” pozostałości po języku rodzimym, pozostają w nim zapożyczenia. W związku z tym następuje ostatnia faza kontaktu językowego, proces formowania się nowego hybrydalnego języka, np. jidysz czy judeoespañol (język żydowsko-hiszpański)⁵.

Najpopularniejsza książka świata, Biblia, jest nie tylko opisem starożytnej historii narodu wybranego, ale również jednym z podstawowych źródeł do badań nad jego językami. Biblia już na pierwszych swoich stronach zawiera informację o wielkim potopie, który Bóg zesłał na ziemię, aby zniszczyć zepsucie wśród ludzi. Katastrofę tę przetrwała tylko rodzina Noego. Z Księgi Rodzaju dowiadujemy się, że jeszcze przez długie lata po potopie „cała ziemia miała jeden język i jednakowe słowa” (Rdz 11,1). Potomkowie Noego wybrali na miejsce osiedlenia równinę Szin’ar (Sumer) w Babilonii

³ Zob. U. Weinreich, *Language in Contact. Findings and Problems*, Hague 1963, s. 1.

⁴ „A Language shift may be defined as the change from the habitual use of one language to that of another” (tamże, s. 68). Tłumaczenie – P. Ż.

⁵ Zob. tamże, s. 69, 104.

i wkrótce zbudowali tam miasto z olbrzymią wieżą Babel, „której szczyt sięgał aż do nieba” (Rdz 11,4). Jednak nie podobało się to Bogu, który oburzony pychą budowniczych za karę pomieszał „ich język, aby nikt nie rozumiał drugiego” (Rdz 11,7). W ten sposób Biblia tłumaczy nam, dlaczego ludzie mówią różnymi językami. To biblijne wydarzenie silnie zakorzenione jest również we współczesnym językoznawstwie. Od imion synów Noego wywodzą się nazwy podziału grup językowych, języki semickie (od Sema), języki chamickie (od Chama), języki jafetyckie (od Jafeta)⁶.

Według Biblii z rodu Sema wywodził się pierwszy patriarcha żydowski, Abraham. Pochodził on z sumeryjskiego miasta Ur. W roku około 2000 p.n.e. Abraham na rozkaz Boga wyprowadził z Mezopotamii „ludzi mówiących po semicku” i udał się do ziemi Kanaan⁷. Wszystko wskazuje na to, że Abraham, jak i jego współplemieńcy, posługiwali się językiem akadyjskim, który dzisiaj jest nam dobrze znany dzięki zabytkom pisma klinowego z lat 2750–2550 p.n.e. Język ten powstał w konsekwencji rozpadu języka prasemickiego. W wyniku tego procesu ukształtowała się rodzina języków zaliczonych do tzw. grupy języków semickich. Języki te dzielą się na wschodniosemickie (z wymarłym językiem akadyjskim) i zachodniosemickie (z językiem aramejskim należącym do podgrupy północno-zachodniej). Do grupy zachodniosemickiej należą również języki tzw. gałęzi kanaanejskiej (z językami starokanaanejskimi, fenickimi, hebrajskimi, noabickim i ugaryckim). W rodzinie języków semickich możemy wyodrębnić również grupę południową (z językiem arabskim i językiem abisyńskim)⁸.

Gdy Protoizraelici pod przywództwem Abrahama dotarli do ziemi Kanaan, była ona zamieszkała przez inne plemiona semickie posługujące się językiem starokanaanejskim. Ludność protoizraelicka „z czasem [...] przemieszała się z ludnością miejscową, a także przyswoiła sobie ich język”. Kanaanejczycy swoich nowych sąsiadów nazywali Habiru. Od terminu tego prawdopodobnie pochodzi nazwa Hebrajczyk⁹. Potwierdzenie tego znajdujemy również w Biblii, która po przybyciu Abrahama do ziemi

⁶ Zob. J.H. Walton, V.H. Matthews, M.W. Chavalas, *Komentarz historyczno-kulturowy do Biblii Hebrajskiej*, tłum. Z. Kościuk, red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2005, s. 20–22.

⁷ Zob. M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela*, tłum. J. Schwakopf, Warszawa 1991, s. 45–46.

⁸ Zob. M. Jurkowski, *Od wieży Babel do języka kosmitów. O językach sztucznych, uniwersalnych i międzynarodowych*, Białystok 1986, s. 8–15; *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993, s. 21, 482–483; E. Lipiński, *Języki semickie rodziny afroazjatyckiej. Zarys ogólny*, Poznań 2001, s. 50–62; M.L. Uberti, *Wprowadzenie do historii starożytnego Bliskiego Wschodu*, tłum. A. Mrozek, Warszawa 2010, s. 30–42.

⁹ Zob. M. Grant, *Dzieje...*, s. 43–45.

Kanaan nazywa go Hebrajczykiem (Rdz 14,13). Od tego momentu pojawia się na arenie dziejów ukształtowany naród „ludzie Izraela” z własnym hebrajskim językiem¹⁰.

Do pełnego ukształtowania się języka hebrajskiego doszło dopiero za czasów rządów króla Dawida i jego syna Salomona (XI/X w. p.n.e.). Wówczas to język ten stał się językiem administracji. W okresie między X a VIII w. p.n.e. powstaje w języku hebrajskim „główny zrąb” Starego Testamentu. Rozwój języka hebrajskiego trwał przez cały okres Pierwszej Świątyni, tj. do roku 586, kiedy to Babilończycy podbili królestwo Judy. W wyniku tego najazdu ludność żydowska na rozkaz babilońskiego króla Nabuchodonozora II została deportowana do Babilonii. W tym czasie na terenie całego Bliskiego i Środkowego Wschodu dominował język aramejski. Żydzi jeszcze w okresie istnienia państwa Judy obeznani byli z tym międzynarodowym wówczas językiem semickim. W okresie niewoli babilońskiej (586–538 p.n.e.) język hebrajski został praktycznie całkowicie wyparty z mowy potocznej przez język aramejski¹¹.

W roku 539 p.n.e. Persowie podbili Babilonię. W roku następnym ich władca Cyrus II Wielki wydał edykt zezwalający Żydom na powrót do Palestyny. Wydarzenie to rozpoczęło kolejny okres w historii narodu i języka żydowskiego, nazywany okresem Drugiej Świątyni (538 p.n.e. – 70 n.e.). Po powrocie do Palestyny Żydzi porozumiewali się już wyłącznie w języku aramejskim. Język hebrajski używany był odtąd tylko jako język liturgiczny (i pisany)¹².

W okresie podbojów Aleksandra Macedońskiego w IV w. p.n.e. Palestyna weszła w skład świata hellenistycznego. Wraz z nastaniem nowej cywilizacji wielu Żydów, zachęconych wizją lepszego życia, wyemigrowało do innych części imperium. Na całym obszarze państwa macedońskiego rozpowszechniony był język grecki w jego klasycznej wersji, tzw. koine. W ciągu lat wpływom języka greckiego ulegli również Żydzi. Zarówno ci, którzy mieszkali w Palestynie, jak i poza nią, używali koine w mowie i piśmie. Około roku 200 p.n.e. Żydzi mieszkający w Aleksandrii po raz pierwszy przetłumaczyli Biblię na język grecki (Septuaginta). Tłumacze dokonali tego przekładu, korzystając z tekstu hebrajskiego i aramejskiego¹³.

¹⁰ Zob. M. Tomal, *Język hebrajski biblijny*, Warszawa 2018, s. 6–8.

¹¹ Zob. W. Tyloch, *Gramatyka języka hebrajskiego*, Warszawa 1980, s. 27–28; *Encyklopedia...*, s. 51–52, 207.

¹² Zob. W. Tyloch, *Gramatyka...*, s. 29–30.

¹³ Zob. M.J. Sitarz, *Z dziejów jidysz – jednego z języków żydowskich. Wprowadzenie do nauki języka dla szkół wyższych*, Kraków 1992, s. 9; M. Grand, *Dzieje...*, s. 233–234.

Mimo silnej presji języka greckiego Żydzi nie zatracili w użyciu języka aramejskiego. W okresie, kiedy Palestyna dostała się w orbitę wpływów Imperium Rzymskiego, język aramejski przeżywał swój renesans. Przez cały okres panowania Rzymu (63 r. p.n.e. – 132 r. n.e.) Żydzi czuli wyjątkową nienawiść do Rzymian, dlatego też nie uczyli się języka łacińskiego, a kulturowanie „rodzimego” języka aramejskiego traktowali jako formę protestu. Język aramejski był również macierzystym językiem Jezusa. Jego najśłynniejszą wypowiedzią w tym języku są słowa: „Eloi, Eloi lama sabachtani!, co się wykląda: Boże mój, Boże mój, czemuś mnie opuścił?!” (Mk 15,34)¹⁴. Niechęć do łaciny silna była wśród Żydów również w średniowieczu. Wówczas to język ten był dla nich nie tylko językiem burzycieli Jeruzolimy, ale także językiem Kościoła katolickiego. Łacina była jedynym językiem, którego Żydzi przez całe swoje dzieje nie zaakceptowali¹⁵.

We wczesnym średniowieczu większość żydowskiej diaspory zamieszkiwała kraje arabskie. Język arabski w tym czasie był uniwersalnym językiem Wschodu. Z tego też powodu wkrótce stał się on potocznym językiem Żydów. Z upływem lat używany przez Żydów język arabski zaczął nabierać pewnych specyficznych hebrajsko-aramejskich cech, tak powstał specyficzny język Żydów arabskich, tzw. djudeo. Współcześnie język ten nazywany jest językiem żydowsko-arabskim. Żyjący w krajach arabskich autorzy żydowscy, pisząc po hebrajsku, „myśleli jednak po arabsku” i wprowadzili do hebrajszczyzny wiele zapożyczeń z języka arabskiego. Miejscem szczególnie typu arabsko-żydowskiego kontaktu językowego stała się mauretańska Hiszpania. Doszło tam do pewnego rodzaju arabizacji języka hebrajskiego. Posługujący się na co dzień językiem arabskim uczeni żydowscy wprowadzili do języka hebrajskiego nie tylko wiele arabskich zapożyczeń fonetycznych, ale również dużą liczbę zapożyczeń składniowych i morfologicznych. W Hiszpanii wprowadzono do lokalnie używanego języka hebrajskiego m.in. popularny w języku arabskim system spółników¹⁶.

Hiszpania była również miejscem powstania specyficznego języka Sefardyjczyków – Żydów hiszpańskich. Obecnie język sefardyjski jest bar-

¹⁴ Zob. A. Grabner-Haider, *Praktyczny słownik biblijny*, tłum. i oprac. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 1994, s. 909; P. Ostański, „Eli, Eli, lema sabachthani” (Mt 27,46). *Aramejskie wyrażenia w greckim tekście Nowego Testamentu*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2016, nr 30, s. 215–225.

¹⁵ Zob. J. Abrahams, *Życie codzienne Żydów w średniowieczu*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 1996, s. 242.

¹⁶ Zob. R. Jajčanin, *Jezici i pisma Jevreja kroz tokove njihove nacionalne istorije*, Zagrzeb [b.r.], s. 18; [niepublikowane materiały Gminy Żydowskiej w Zagrzebiu]; P. Johnson, *Historia Żydów*, Kraków 1993, s. 187; F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, Warszawa 1997, s. 144–145.

dziej znany pod nazwami: ladino, judeoespañol (żydowsko-hiszpański), španol, djudezmo, djidjo. W literaturze przedmiotu najczęściej egzystują dwie nazwy: ladino i judeoespañol. Jednak większość językoznawców uważa, że istnieje pewna fundamentalna różnica między tymi dwoma terminami. Nazwa ladino pochodzi od hiszpańskiego słowa *enladinar*, co znaczy – tłumaczenie hebrajskich tekstów na język hiszpański. Według powszechnie stosowanej definicji ladino jest wyłącznie sefardyjskim językiem pisanym¹⁷. Język ten powstał w XIII wieku w hiszpańskich szkołach żydowskich i używany był do celów dydaktycznych przez nieznaną hebrajszczyznę Żydów¹⁸. Natomiast terminem judeoespañol określana jest mówiona odmiana języka sefardyjskiego, ukształtowana już po roku 1492, tj. po wygnaniu Żydów z Hiszpanii¹⁹. Oczywiście dzisiaj, wbrew podanym wyżej definicjom, terminy ladino i judeoespañol (żydowsko-hiszpański) najczęściej stosowane są wymiennie bez różnicy, czy jest mowa o języku pisanym czy mówionym²⁰.

Fenomen języka żydowsko-hiszpańskiego polega przede wszystkim na tym, że rozwijał się on w różnych częściach świata. Pierwszy okres rozwoju języka żydowsko-hiszpańskiego nierozłącznie związany jest z rozwojem języka hiszpańskiego. Żydzi mieszkający w różnych częściach Hiszpanii posługiwali się tamtejszymi lokalnymi dialektami: kastylijskim, andaluzyjskim, asturyjskim, leońskim i aragońskim. W XII wieku *lengua castellana* stał się hiszpańskim językiem literackim²¹. Piętnastowieczny język kastylijski stał się z biegiem czasu podstawą dla rozwoju języka żydowsko-hiszpańskiego.

W początkowym okresie języki te rozwijały się identycznie, ich drogi rozeszły się dopiero w roku 1492. Od tego momentu język żydowsko-hiszpański traci swój iberyjski grunt i rozwija się oddzielnie, przejmując wiele elementów nowego otoczenia. Mimo to zachował w swojej strukturze nienaruszoną formę piętnastowiecznego języka hiszpańskiego. Dlatego też dzisiaj wielu romanistów i hispanologów, badając historię języka hiszpańskiego, korzysta przede wszystkim z języka żydowsko-hiszpańskiego.

¹⁷ Zob. A. Pšorn-Knezović, *Fonetika i fonologija židovsko-španjskog govora u Sarajevu*, Sarajevo 1986, s. 40 [maszynopis]; J. Levy, Y. Cohen, *Żydzi sefardyjscy*, tłum. K. Pruski, Warszawa 2005, s. 90–92; A. August-Zarębska, *Ladino czy judezmo? O językach Żydów sefardyjskich*, „Prace Filologiczne” 2009, t. 56, s. 85–102.

¹⁸ Zob. M. Gabinski, *Sefardski jazyk*, Kiszinev 1992, s. 9.

¹⁹ Zob. A. Pšorn-Knezović, *Fonetika i fonologija...*, s. 40.

²⁰ Zob. *Encyclopaedia Judaica*, t. 10, Jerusalem 1971, s. 1342–1343.

²¹ Zob. *Encyklopedia...*, s. 210–211.

Sefardycjycy po opuszczeniu Półwyspu Iberyjskiego osiedlili się w różnych częściach świata. Do swoich nowych ojczyzn przywieźli piętnastowieczny przedklasyczny język hiszpański (*español anteclassico*), jak i swój żydowsko-hiszpański socjolekt. W przeciągu dziejów z tego socjolektu zrodził się język judeoespañol. Język żydowsko-hiszpański rozwijał się w trzech ośrodkach: bałkańskim, północnomarokańskim i staropalestyńskim²². W dwóch ostatnich ośrodkach rozwój języka żydowsko-hiszpańskiego został zachwiany przez silne oddziaływanie innych języków romańskich na tym terenie. Północnomarokańska odmiana tego języka ze względu na bliskość Hiszpanii znajdowała się pod ciągłą presją języka nowohiszpańskiego. Podobny proces miał miejsce w Palestynie, gdzie już od XVIII wieku silne były wpływy francuskie²³.

Głównym miejscem unifikacji i ostatniego wyodrębnienia się języka żydowsko-hiszpańskiego był Półwysep Bałkański. Na początku XX wieku na Półwyspie Bałkańskim można było wyodrębnić dwie odmiany tego języka: zachodnią i wschodnią. Odmiana zachodnia istniała w Bośni, Serbii, Macedonii i zachodniej Bułgarii, natomiast wschodnia rozwijała się w Turcji właściwej, Grecji i Rumunii. Różnice istniały przede wszystkim w wymowie i leksyce. Odmiana zachodnia posiadała wiele cech charakterystycznych dla aragońskich i portugalskich dialektów Półwyspu Iberyjskiego. Natomiast odmiana wschodnia posiada wiele charakterystycznych elementów dialektu kastyljskiego²⁴.

Pod względem klasyfikacji genetycznej język żydowsko-hiszpański należy do rodziny języków romańskich, a konkretnie do grupy tzw. języków żydowsko-omańskich. Do grupy tej, oprócz języka żydowsko-hiszpańskiego, należą języki: żydowsko-włoski, żydowsko-francuski, żydowsko-portugalski, żydowsko-prowansalski, żydowsko-kataloński²⁵.

Drugim językiem średniowiecznego Wschodu po języku arabskim był język perski. Żydzi zamieszkujący perski obszar językowy na bazie tego języka stworzyli wówczas swoją własną odmianę tego języka, język judeo-perski. Język ten „obfitował w hebrajskie wyrażenia i frazy, a później pod wpływem Sefardycyków nawet w hiszpańskie”²⁶.

²² Zob. M. Gabinski, *Sefardski jazyk...*, s. 43.

²³ Zob. tamże, s. 13.

²⁴ Zob. K. Baruh, *Jevrejskošpanjolski jezik u Bosni*, „Radio-Sarajevo Treći Program” 1976, nr 15, s. 283; A. Pšorn-Knezović, *Fonetika i fonologija...*, s. 40–41.

²⁵ Zob. M. Gabinski, *Sefardski jazyk...*, s. 10.

²⁶ R. Jajčanin, *Jezici i pisma Jevreja...*, s. 18.

Na przestrzeni wieków powstała olbrzymia ilość języków żydowskich. Oprócz wymienionych wyżej na uwagę zasługują również języki: język Karaimów, judeo-berberyjski, gruzinik – język Żydów Gruzji, krimczak – język Żydów Krymu, judeo-tat – język Żydów zamieszkujących Tadżykistan²⁷.

Jednym z najbardziej znanych języków żydowskich – obok hebrajskiego i języka żydowsko-hiszpańskiego – jest język jidysz. Język ten powstał około roku 1000 n.e. na terenie dzisiejszych Niemiec. Żydzi aszkenazyjscy mieszkający między Alzacją a Kolonią stworzyli go na bazie lokalnych bawarsko-alemańskich i reńsko-frankońskich dialektów niemieckich²⁸.

Pod względem geograficznym ukształtował się podział języka jidysz na dwa zespoły (dialekty): jidysz zachodni, używany na terenie Niemiec, Alzacji i Lotaryngii, Holandii, Czech, Moraw, Austrii, Szwajcarii i północnych Włoch oraz na jidysz wschodni, używany na terenie Polski, Słowacji, północnych Węgier, Rumunii i krajów byłego ZSRR. Wielu językoznawców badających jidysz uzupełnia ten podział, wprowadzając trzeci zespół – jidysz centralny (środkowy), używany na terenie Czech, zachodniej Słowacji i środkowych Węgier²⁹. W języku jidysz „stopiły się cztery różne elementy składowe: hebrajsko-aramejski, romański, niemiecki oraz słowiański”. Elementy hebrajsko-aramejskie stanowią około 15% słownictwa jidysz oraz wywarły duży wpływ na słowotwórstwo i fleksję tego języka. Zapożyczenia te trafiły do jidysz poprzez kultywowanie dziedzictwa narodowego. Najmniej, bo około 1%, znajduje się w tym języku pierwiastków romańskich. Elementy te pochodzą z najstarszej fazy rozwoju tego języka, kiedy to ludność żydowska z Lotaryngii osiedliła się na terenie Nadrenii. Na początku XVII wieku wraz z rozwojem wielkiego osadnictwa żydowskiego ogromne rzesze Aszkenazyjczyków podążyły na wschód Europy i osiedliły się głównie na terenach słowiańskich. Ślady kilkunastowiecznego pobytu Żydów na słowiańskim obszarze językowym są bardzo widoczne w strukturze jidysz. Około 15% elementów tego języka stanowią zapożyczenia słowiańskie (polskie, ukraińskie, białoruskie i rosyjskie)³⁰.

Jidysz ze względu na przeważającą w jego strukturze ilość niemieckich elementów często zaliczany jest do rodziny języków germańskich³¹. Słow-

²⁷ Zob. M.J. Sitarz, *Z dziejów jidysz...*, s. 7–16.

²⁸ Zob. E. Geller, *Spory o genezę języka jidysz*, [w:] *Jidyszland. Polskie przestrzenie*, red. E. Geller, M. Polit, Warszawa 2008, s. 17–43.

²⁹ Zob. M. Brzezina, *Polszczyzna Żydów*, Warszawa-Kraków 1986, s. 16.

³⁰ Zob. M.J. Sitarz, *Z dziejów jidysz...*, s. 42–47.

³¹ Zob. M. Brzezina, *Polszczyzna Żydów...*, s. 24.

nictwo pochodzenia niemieckiego stanowi około 70–75% całego słownictwa jidysz. Poza tym język ten „[...] przejął z niemieckiego z drobnymi zmianami cały prawie system fleksyjny, dużą część składni, a osoby znające język niemiecki nie mają [...] większego problemu ze zrozumieniem jidysz”³².

W okresie *haskali*, żydowskiego oświecenia i modernizacji lansowano koncepcję rezygnacji z jidysz na rzecz dwujęzyczności (lub wielojęzyczności) opartej o hebrajski i o „mowę krajową”³³.

Największym żydowskim myślicielem doby *haskali* był niemiecki Żyd Mojżesz Mendelssohn (1729–1786). Twierdził on, że jednym z najważniejszych czynników w procesie zachowania żydowskiej tożsamości jest nauka języka hebrajskiego. Według Mendelssohna język hebrajski powinien w przyszłości wyprzeć z mowy potocznej język jidysz³⁴. Marzenia Mendelssohna starał się sto lat później wprowadzić w życie Eliezer Ben Jehuda. Ten polski Żyd z Wilna w roku 1881 osiedlił się w Palestynie i wśród tamtejszych żydowskich osadników rozpoczął rozpowszechnianie języka hebrajskiego. W tym celu stworzył on w Jerozolimie akademię języka hebrajskiego i opracował tam pierwszy słownik tego języka. Słownik ten dla określenia nowych pojęć wzbogacony został przez Yehudę w wiele europejskich zapożyczeń: „Jego najstarsze dziecko było pierwszym współczesnym człowiekiem, dla którego hebrajski był językiem ojczystym”³⁵.

Poglądy Yehudy nabrały nowego ducha z chwilą powstania syjonizmu, ruchu, którego program po raz pierwszy został zdefiniowany na zjeździe żydowskich narodowców w Katowicach w roku 1884 (*Konferencja Katowicka*, 6–11 listopada). To właśnie w Katowicach zrodził się plan odrodzenia w Palestynie państwa Izrael z urzędowym językiem hebrajskim³⁶. Syjoniści szczególnie nacisk kładli na odrodzenie języka hebrajskiego i tym samym na porzucenie jidysz „stanowiącego z pewnego punktu widzenia symbol żydowskiego getta kulturalnego”. Wkrótce powstaje w tym języku wiele nowych żydowskich pism naukowych. Oprócz tego w języku hebrajskim

³² M.J. Sitarz, *Z dziejów jidysz...*, s. 46.

³³ M. Wodziński, *Jidysz a modernizacja. Język jidysz w myśli polskiej *haskali* i jej spadkobierców*, [w:] *Jidyszland...*, s. 246–247.

³⁴ Zob. A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, tłum. J. Zabierowski, Łódź 1989, s. 91–97.

³⁵ N. Tilburg, *Izrael*, tłum. A. Belczyk, Bielsko-Biała 1994, s. 79.

³⁶ Zob. W. Tyloch, *Judaizm*, Warszawa 1987, s. 272–273; J. Surzyn, *Antysemityzm, emancypacja, syjonizm: narodziny ideologii syjonistycznej*, Katowice 2014, s. 131–132.

powstaje wówczas wiele utworów beletrystycznych³⁷. Kwintesencją dążeń Żydów do własnego państwa była napisana przez Theodora Herzla w roku 1896 książka *Der Judenstaat (Państwo żydowskie)*³⁸. Autor tego dzieła uznawał jednak język hebrajski za definitywnie martwy i powątpiewał w możliwość powszechnej komunikacji w tym języku. Herzl proponował, aby w państwie żydowskim obowiązywały języki żydowskiej diaspory. Tutaj dawał za wzór wielojęzyczność Szwajcarii. Nie ukrywając jednocześnie, że z czasem językiem urzędowym stanie się ten język żydowski, który znacznie dominować. Herzl jednak kwestie języka przyszłego odrodzonego państwa żydowskiego traktował drugorzędnie. Stawiał na pierwszym miejscu przede wszystkim religię judaistyczną, którą uważał za główne spoiwo państwa³⁹. W 1904 roku ruch syjonistyczny był zgodny co do tego, że państwo żydowskie powinno powstać w Palestynie⁴⁰. Wraz z nasileniem się osadnictwa żydowskiego na terytorium Brytyjskiego Mandatu Palestyny w 1920 roku, język hebrajski stał się jednym z oficjalnych języków tego kraju⁴¹. Dwadzieścia osiem lat później, z chwilą powstania państwa żydowskiego, język hebrajski uznany został za państwowy język Izraela. Żydzi stali się tam twórcami kolejnego fenomenu lingwistycznego, wskrzeszenia języka martwego⁴².

The phenomenon of diversity of Jewish languages – a historical perspective

Throughout their history, Jews have repeatedly lived in environments of foreign culture and language. In a foreign area they were a minority, which is why they quickly succumbed to the linguistic pressure of the environment. In addition to their native language, they began to use the language of the natives. They became bilingual. The contact of these two languages caused the occurrence of the process

³⁷ Zob. M. Brzezina, *Polszczyzna Żydów...*, s. 26.

³⁸ Zob. *Żydzi i judaizm*, red. J. Woronczak, Wrocław 1994, s. 28.

³⁹ Zob. T. Herzl, *Państwo żydowskie. Próba nowoczesnego rozwiązania kwestii żydowskiej*, tłum. J. Surzyn, Kraków 2006, s. 132–133.

⁴⁰ Zob. F. Battenberg, *Żydzi w Europie. Proces rozwoju mniejszości żydowskiej w nieżydowskim środowisku Europy 1650–1933*, tłum. A. Soróbkka, Wrocław 2008, s. 398.

⁴¹ Zob. L.R. Halperin, *Babel in Zion. Jews, Nationalism, and Language Diversity in Palestine, 1920–1948*, New Haven–London 2015, s. 99–141.

⁴² Zob. *Historia Żydów. Dzieje narodu od Abrahama do państwa Izrael. Żydzi w Polsce 1000 lat wspólnych losów*, red. L. Będkowski, A. Brzostowska, Warszawa 2014, s. 129–130.

of interference (overlapping of languages), which consists in departing from the norm of one of the languages in the speech of a bilingual person. As a result of interference, a number of phonetic, morphological and lexical changes occur in the colloquial use of these languages. The next phase of language contact was the change of language. As a result of the change of language, the features of one of the languages were replaced by the features of the other, usually the language of the environment. As a result, the last phase of language contact was the process of forming a new hybrid language e.g. Yiddish or Judeoespañol.

Key words: Jewish languages, language contact, The Jewish State, bilingualism, multilingualism

Słowa kluczowe: języki żydowskie, kontakt językowy, państwo żydowskie, dwujęzyczność, wielojęzyczność